

UOT 32:93/94

XANIM SƏDİROVA

Bakı Dövlət Universitetinin
“Politologiya və sosiologiya” kafedrasının doktorantı
asedirov18@gmail.com

KONSTITUSİYA VƏ ONUN TƏSNİFATI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/239-243>

Məqalədə Konstitusiya anlayışı, onun hüquqi mahiyyəti, yaranma səbəbləri və dövlətin siyasi-hüquqi sistemində tutduğu əsas mövqe ətrafı şəkilə təhlil olunur. Konstitusiyanın dövlət hakimiyyətinin təşkili, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması, hüquqi dövlətin formalaşdırılması və cəmiyyətlə dövlət arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsindəki rolu elmi əsaslarla izah edilir. Eyni zamanda, konstitusiyaların müxtəlif meyarlara görə təsnif olunması onun hərtərəfli şərh olunmasına daha geniş imkan yaradır. Yazılı və şifahi, unitar və fəredativ, sərt və yumşaq konstitusiyaların müqayisəli təhlili də məqalədə öz əksini tapıb. Tədqiqatın əsas məqsədi Konstitusiya institutuna dair sistemli və dolğun bilik formalaşdırmaq, onun növləri arasındakı fərqləri aydın şəkildə göstərmək və hüquq elmi baxımından Konstitusiyanın cəmiyyətin inkişafındakı əvəzsiz rolunu vurğulamaqdır.

Açar sözlər: Konstitusiya, insan hüquqları, hakimiyyət, qanun, idarəçilik, vətəndaş.

Giriş. Müasir dünyada konstitusiyalar yalnız hüquqi normalar toplusu deyil, həm də cəmiyyətin siyasi iradəsinin, tarixi inkişaf yolunun və sosial dəyərlərinin ifadəsidir. O, dövlətin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən strateji sənəd kimi çıxış edir. Bu baxımdan, konstitusiya həm hüquq elminin əsas tədqiqat obyektlərindən biri, həm də dövlət idarəçiliyinin praktik fəaliyyətində əsas rəhbər sənəddir. Konstitusiya vasitəsilə hakimiyyətin mənbəyi müəyyən edilir, dövlət orqanlarının səlahiyyətləri bölgüsü aparılır və insan hüquq və azadlıqları hüquqi təminat altına alınır.

Konstitusiyaların müxtəlif dövlətlərdə fərqli formalarda mövcud olması onların təsnifatını zəruri edir. Konstitusiyanın təsnif olunması onun hüquqi mahiyyətini, funksiyalarını və tətbiq mexanizmlərini daha dərindən anlamağa kömək edir.

Əsas hissə. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan, bir tərəfdən insan və cəmiyyət, digər tərəfdən isə insan və dövlət arasında münasibətlərin əsaslarını nizamlayan hüquq normaları sistemidir. “Konstitusiya” sözünün hərfi mənası “qurmaq, yaratmaq, əsasını qoymaq” mənasını verir. O, hər bir ölkədə mövcud ictimai-siyasi sistemin əsaslarını təsbit edir və bir qədər də obrazlı deyilsə, “siyasi səhnədə oyun qaydalarını” müəyyən edir (1, s.45). Həmçinin, konstitusiya hakimiyyətin əldə edilməsinin sivil və ümumqəbul olunmuş yolunu, hakimiyyətin sosial subyektlər arasında paylanmasının əsaslarını və məqsədlərini, üsullarını müəyyənləşdirir. Müasir mənada ilk konstitusiyalar 18-ci əsrin sonlarında yaranmışdır. Bu günə kimi fəaliyyətdə olan ilk konstitusiya 1787-ci ildə ABŞ-da qəbul olunub. Daha sonralar isə 1791-ci ildə Fransada, 1793-cü ilə isə Polşada qəbul olunmuşdur. Hazırda isə dünyanın bütün ölkələrində konstitusiya vardır.

Konstitusiyanın bir sıra xüsusiyyətlər vardır: legitimliyi, reallığı, sabitliyi və aliliyi.

Konstitusiyanın sabitliyi üçün cəmiyyətdə bir sıra şərtlərin olması zəruridir. Bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Qanunçuluq rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.
2. Konstitusiyanın səmərəli müdafiə mexanizmi olmalıdır.

Konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəyə malik olması formal mənada özünü göstərir, yəni konstitusiya norması həmişə digər normalardan üstündür, qanunlar, qanun qüvvəli aktlar yalnız konstitusiyada göstərilən qaydada qəbul olunmalıdır. Konstitusiyanın legitimliyi dedikdə, onun xalq tərəfindən seçilmiş ali nümayəndəli hakimiyyət orqanı tərəfindən və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilməsi nəzərdə tutulur. Konstitusitanın reallığı isə onun nizama saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməsi, real təminat verməsi, konkret şəraitdə tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması kimi məsələləri nəzərdə tutur.

Konstitusiyalar adətən, müəyyən hissələrdən ibarət olur. Bu hissələr fəsilər, bölmələr, maddələr adlanır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 158 maddə, 12 fəsil, 5 bölmədən ibarətdir. Elliot Bulmer konstitusiyanın aşağıdakı hissələrdən ibarət olduğunu qeyd edir (2, s.170-190):

- Preambula: konstitusiyanın məqsədini ifadə edən bəyanat öz əksini tapır. Bu zaman bəzən mühüm tarixi hadisələrə və dəyərlərə istinad edilir.

- İlk müddəalar: suverenliyin və dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədləri, dövlətin adı və ərazisi, vətəndaşlıq və seçki hüququ kimi məsələlər qeyd olunur.

- Əsas hüquqlar: əsas hüquqların siyahısı, onların tətbiqi və icrası, məhdudlaşdırılması, fəvqəladə vəziyyət zamanı onların dayandırılması və ya təxirə salınması.

- Sosial və iqtisadi hüquqlar.

- Parlament və ya qanunverici orqan: onun quruluşu, tərkibi, səlahiyyət müddəti, imtiyazları və s.

- Dövlət başçısı: seçilmə üsulu, səlahiyyətləri və səlahiyyət müddəti.

- Hökumət: hökumətin formalaşdırılması, rolu, məsuliyyəti və s.

- Məhkəmə hakimiyyəti: məhkəmə sistemi, hakimlərin təyinatı, məhkəmənin müstəqilliyi.

- Referendum keçirilməsi ilə bağlı müddəalar.

- Digər institutlar, məsələn, seçki komissiyası, ombudsman.

- Təhlükəsizlik sektoru: Ali baş komandan.

- Digər müxtəlif müddəalar: xüsusi qruplar, dil qanunları və s.

- Dəyişiklik prosedurları, icra cədvəli və keçid müddəalar.

Konstitusiyalar söz sayına görə uzun və qısa ola bilər. Belə ki, bir neçə min sözdən (məsələn, İrlandiya) və 50.000 sözə qədər (məsələn, Hindistan) dəyişə bilər. Müasir konstitusiyalar əvvəlkilərə nisbətən daha genişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, federativ dövlətlərin konstitusiyası unitar dövlətlərinkindən daha geniş və uzun olur.

Konstitusiyanın müxtəlif funksiyaları vardır ki, onları belə qruplaşdırmaq olar. Onlardan ən əsası hüquqi funksiyadır. Belə ki, konstitusiya vətəndaşların hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən edir. Bundan başqa hakimiyyət bölgüsü konstitusiya əsasən bölünür və onların hüquqi vəziyyətini müəyyən edir.

İkinci funksiya siyasi funksiyadır. Dövlətin ərazisi və sərhədləri bu əsas qanunla müəyyən edilir. Bu sərhədlər coğrafi və şəxsi (vətəndaşlığın müəyyən edilməsi) ola bilər. Siyasi sistemin əsas “oyun qaydaları” burada müəyyənləşdirilir (1. s.47). Məhz konstitusion normalar bütün siyasi qüvvələr üçün ümumi imperativlər müəyyən edir və siyasi sistemdə bu imperativlərə riayət olunmasına nəzarət edir.

Üçüncü funksiya sosial funksiyadır. Konstitusiya həm də dövlətin iqtisadi və sosial hədəflərini də özündə əks etdirir. Ailə, din, təhsil, elm kimi sosial sistemin yaşamasına birbaşa təsir göstərən ünsürlərə dair müddəalar təsbit etməklə konstitusiya bu sistemin həyatı əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsini də öz üzərinə götürür.

Dördüncü funksiya tərbiyəvi funksiyadır. Bu funksiya hər bir insanda, vətəndaşda qanunlara, hüquq və azadlıqlara hörmət və onlara riayət etmək öhdəliyini yaradır. Bura eləcə də dövlət bayrağına, gerbinə və digər dövlət rəmzlərinə hörmət etmək kimi məsələlər aiddir.

Konstitusiyanın təsnifatı. Konstitusiyanın təsnifatı müxtəlif meyarlara görə aparılır və bu təsnifatın əsas məqsədi konstitusiyanın əlamətlərini, onun məzmununu və strukturunu müəyyən etmək, konstitusiyalar arasında qanunauyğun əlaqələri aşkar etmək üçün aparılır. Konstitusiya təsnifatı əsasən hüquqi konstitusiyalara aiddir və həmişə şərtidir, çünki tamamilə eyni olan iki konstitusiya yoxdur (3, s.14).

Konstitusiyaların növlərini şərti olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

1. İdarəetmə formasına görə monarxiya və respublika.
2. Dəyişiklik edilməsi qaydasına görə yumşaq və sərt.
3. Formasına görə yazılı və şifahi.
4. Siyasi ərazi quruluşuna görə federativ və unitar.

Qeyd edildiyi kimi, idarəetmə formasına görə konstitusiyalar respublika və monarxiya olmaqla 2 yerə bölünür. Respublika konstitusiyasında vətəndaşlar seçki yolu ilə istədikləri namizədlərə səs verirlər. Bu da demokratiya metodu kimi tanınır. Qayda qanunlar xalqın rifahının yaxşılaşdırılması, onların hüquqların qorunması istiqamətində qəbul olunur (4, s.368-373). Belə ki, hər bir vətəndaş dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabər olur. Monarxiya konstitusiyasında isə və-

təndaşların əsas hüquqları olmur, hətta mövcud qaydalarla razı olmadıqları halda belə onlar haqqında danışmaq, etiraz etmək hüquqları yoxdur. BƏƏ belə konstitusiyaya malik dövlətlərdəndir.

Dəyişiklik edilməsi qaydasına görə də konstitusiyanın 2 növü var: sərt və yumşaq. Sərt konstitusiyaya malik olan dövlətlərdə əsas qanuna dəyişiklik edilməsi olduqca çətin prosesdir. ABŞ konstitusiyası ən sərt konstitusiyalardan biridir. Çünki ən ümumi prosedura həm Senatın, həm də Nümayəndələr Palatasının 2/3 hissəsinin razılığı, sonra isə dövlət orqanlarının 3/4 hissəsi tərəfindən təsdiq edilməsini tələb edir (5, s.490). 1791-ci ildə “Hüquqlar haqqında Bill” dən sonra ABŞ konstitusiyasının cəmi 27 dəfə dəyişdirilməsi prosedurların çətinliyinin göstəricisidir. Kenya konstitusiyası da sərt xarakterlidir. Konstitusiyanın 16-ci maddəsində əsasən, hər hansı bir dəyişiklik üçün referendum keçirilməsi üçün təklif irəli sürülməlidir. Bəzi təkliflər olunmasına baxmayaraq, 2010-cu ildən bu günə kimi heç bir dəyişiklik edilməyib.(6)

Fransa Konstitusiyasına dəyişiklik etmək üçün Baş nazir və ya parlament üzvlərinin prezidentə məsləhəti əsasında Prezident tərəfindən təklif oluna bilər. Bu zaman hər iki palatının razılığı olmalı və referendum ilə təsdiqlənməlidir. Dəyişiklik hökumətin təklifi olduğu təqdirdə, parlamentin birgə iclasında 3/5 səs çoxluğu ilə təsdiqlənə bilər (7).

Buna baxmayaraq, sərt konstitusiyanın bir sıra müsbət tərəfləri vardır:

- Siyasi sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır.
- Konstitusiyada qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır.
- Kiçik qrupların da maraqlarını müdafiə edir.

Mənfi xüsusiyyətlərinə isə fəvqəladə vəziyyətə uyğun olmaması, sürətli inkişafı və tərəqqini gecikdirməsi məsələlərini misal göstərmək olar.

Yumşaq konstitusiyalarda adından göründüyü kimi, dəyişiklik və düzəliş etmək xeyli asandır. Eləcə də, fəvqəladə vəziyyət olduğu halda hökumət tez və çevik qərarlar verə bilər. Məsələn, Böyük Britaniya və Yeni Zenlandiya. Eric Barendt qeyd edir ki, Böyük Britaniya konstitusiyası ayrı-ayrı qanunlar toplusundan ibarətdir. Məsələn, 1689-cu ildə qəbul olunmuş “Hüquqlar haqqında Bill” və ya 1998-ci ildə “İnsan hüquqları haqqında Akt” və s. Buna baxmayaraq bu tip konstitusiyalarda da çatışmayan cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, diktatorluğa meyli olması, dövlətin federal sistemə uyğun olmaması və s. E. Barendt yazılı və kodlaşdırılmış konstitusiyaların fərqi ortaya çıxarır. O, vurğulayır ki, müasir konstitusiyaların əksəriyyəti kodlaşdırılıb, yəni onların normaları bu və ya digər dərəcədə vahid sənəddə toplanıb (8, s.26).

Formasına görə konstitusiyanın bir növü də yazılı konstitusiyadır. Yazılı konstitusiya vahid ali qanunlar toplusudur. Ölkədəki bütün norma və qayda qanunlar ona əsaslanır. Məsələn, ABŞ, Kanada, Fransa, Hindistan. Yazılı konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir, məhkəmə hakimiyyəti konstitusiyanın aliliyini təmin etmək üçün daha geniş səlahiyyətlərə malikdir. Yazılı konstitusiyanın özünün müsbət və mənfi cəhətləri var. Müsbət tərəflərinə aşağıdakı məsələləri aid etmək mümkündür:

- İstinad etmək asandır.
- Vətəndaşlar özlərinin əsas hüquq və azadlıqları haqqında daha rahat və hərtərəfli məlumat əldə edə bilirlər.

- Siyasi sabitliyi təmin etmək üçün daha əlverişlidir.
- Mübahisəli məsələlərin həllini asanlaşdırır.
- Konstitusiyaya düzəlişlər etmək prosesi və qaydaları aydın şəkildə konstitusiyada öz əksini tapır.
- Qeyri- müəyyənlik aradan qaldırılır.

Mənfi tərəfləri isə bunlardır:

- Yazılı konstitusiya sərt xarakterə malik olduğundan ona düzəliş və dəyişiklər edilməsi prosesini çətinləşdirir.

- Dəyişkən şəraitə və zamana uyğunlaşa bilmir.
- Bir çox hallarda tələb olunan bütün məsələləri tam əhatə etmir.
- Bəzi idarəetmə formaları üçün uyğun olmaya bilər.

Digər növü şifahi formadır. Şifahi konstitusiyada dövlətin qayda və qanunları vahid bir sənəddə olmur. Məsələn, Böyük Britaniya, Yeni Zenlandiya, İsrail. Şifahi konstitusiyaya malik olan ölkədə parlament ali hakimiyyətə malikdir, məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətləri məhduddur. Magna Carta

yazılmamış, yəni şifahi konstitusiyanın ilkin forması hesab oluna bilər. Bu, 1215-ci ildə İngiltərədə Kral Con tərəfindən imzalanmış “Böyük Azadlıqlar Xartiyası” idi (9, s.216). Bu, kralın səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran və qanunun hər kəsdən, hətta kraldan üstün olduğunu təsdiq edən əhəmiyyətli bir sənəd idi. Bu xartiya ədalət, mülkiyyət hüquqları, məhkəmə prosesi və vergilərlə bağlı əsas prinsipləri müəyyən edərək, müasir demokratiya, konstitusional hüquq və insan hüquqlarının inkişafına zəmin yaratmışdır. Şifahi konstitusiyanın da bir sıra üstünlükləri və eləcə də, çatışmayan cəhətləri mövcuddur. Bunları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

Üstünlükləri:

- Dəyişkəndir, buna görə də düzəliş və dəyişiklik etmək asandır.
- Qərarlar daha çevik və asan şəkildə qəbul edilə bilər.
- Qeyri-sərt xarakterə malik olması hökumətdə mübahisələri azaldır.
- Zamanla uzlaşa bilər və şəraitə uyğun olaraq dəyişir.
- Xalqı təmsil edir, xalqın əməlinə, tarixi təcrübəsinə, mədəniyyətinə bəhrələnir (10, s.587-631).

Çatışmayan cəhətləri:

- Dəyişiklik etmək prosesi asan olduğu üçün hökumət öz istəyinə uyğun olaraq dəyişməyə cəhd edə bilər
- Vətəndaşların öz hüquq və öhdəliklərini öyrənməsi bir qədər mürəkkəbdir
- Mübahisəli məsələlərdə istinad etmək çətindir
- Xüsusilə, böyük ərazilərdə siyasi sabitliyin təmin edilməsi üçün əlverişli deyil
- Diktatorluğu artırır.

Siyasi ərazi quruluşuna görə federativ və unitar olmaqla 2 forması mövcuddur. Federal konstitusiya federal dövlətlər üçün səciyyəvidir. Məsələn, ABŞ. Bu tip konstitusiyanın üstün cəhətləri birləşmiş dövlətlərin müstəqilliyini və muxtariyyətini saxlayır, kiçik qrupların maraqlarını müdafiə edir, xalqın iştirakı üçün daha geniş imkanlar yaradır, müxtəlif siyasi, sosial, mədəni müxtəlifliyə malik insanları birləşdirir. Təbii ki, bu tip konstitusiyanın da bir sıra mənfi tərəfləri var. Belə ki, hökumət qüvvələrinin ikiləşməsi hökumət xərclərinin çoxalmasına gətirib çıxarır, müxtəlif siyasi qruplar arasındakı ədavət siyasi sabitliyi pozur, eləcə də, dövlətin müxtəlif komponentləri arasında gücün bölünməsi məsələsində problem yaranır.

Unitar konstitusiya vahid idarəçiliyə malik olan dövlətlər üçün keçərlidir. Bu tip konstitusiya ilə idarə edilən dövlətlərdə vahid idarəçilik sistemi olduğundan daha az xərc tələb olunur. Dəyişkən xarakterli olması düzəliş və dəyişikliklər edilməsi və fəvqəladə vəziyyətlərdə qərarvermə prosesini asanlaşdırır. Qeyd edilən müsbət cəhətlərə baxmayaraq, unitar konstitusiyaların da özünəməxsus mənfi cəhətləri var. Məsələn, xalq kütlələrinin geniş şəkildə iştirakını məhdudlaşdırılır və bu tip konstitusiya geniş ərazilərə malik dövlətlər üçün xarakterik deyil.

Nəticə: Tədqiqatımız göstərir ki, konstitusiya dövlətin hüquqi-siyasi həyatının təməlini təşkil edən və ən əsası cəmiyyətdə sabitliyi və inkişafı təmin edən normativ aktdır. Göründüyü kimi, milli dövlətlərin meydana gəlməsi, demokratiyanın inkişafı konstitusiyaların təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində dövlət idarəçilik sisteminin daha effektiv olmasına şərait yaradır. Konstitusiyanın təsnifatını araşdırmaq və tədqiq etməklə müxtəlif dövlət quruluşlarını, idarəetmə formalarını və hüquqi sistemlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə geniş imkan yaradır. Bu təsnifatlar konstitusiyanın yalnız formal hüquqi sənəd deyil, eyni zamanda siyasi rejimin, cəmiyyətin dəyərlərinin və tarixi inkişaf yolunun əks etdirilməsi olduğunu göstərir. Tədqiqatımız nəticəsində hər bir konstitusiya formasının mənfi və müsbət tərəflərini araşdırdıq qeyd etdik. Təbii ki, bunları araşdırmaq və tədqiq etmək hər bir dövlət üçün daha effektiv konstitusiya növünü müəyyən edilməsində və ya nöqsanların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2024, 608 s.
2. Elliot Bulmer. What is a Constitution? Principles and Concept. Sweden, 2014, 28 p.
3. Nağıyev F. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri toplusu. Bakı, Qanun, 2009, 161 s.

4. Bonney, N and Morris, B. "Tuvales and you" the Monarch, "The UK and the Realms", Political Quarterly, 83(2)/ 2012. 27 p.
5. Thomas M. Cooley. The general principles of constitutional law in the United States of America. Little, Brown and Company: 1898, 376 p.
6. See Art. 275, Constitution of Kenya 2010.
7. La Galaxie Senat. - www.senat.fr.
8. Eric Barendt, An Introduction to Constitutional Law. Oxford: New York: Oxford University Press: 1998. 189 p.
9. De Smith, S.A "Westminster's Export Models". The legal framework of responsible government. Journals of Commonwealth Studies", Volume 1, 1961, 26p.
10. Palmer, M.S.R., "Using constitutional realism to identify the complete constitution: lesson from unwritten constitution. American journal of Comparative Law, 54/3. Volume 54, No.3. Oxford University Press, p.636.

XANUM SADIROVA

*Докторант кафедры "Политология и социология"
Бакинского Государственного Университета*

КОНСТИТУЦИЯ И ЕЁ КЛАССИФИКАЦИЯ

В статье всесторонне анализируются понятие Конституции, её правовая сущность, причины возникновения и основное место в политико-правовой системе государства. Научно обосновывается роль Конституции в организации государственной власти, обеспечении прав и свобод человека и гражданина, формировании правового государства, а также в регулировании взаимоотношений между государством и обществом. В то же время рассматривается классификация конституций по различным критериям - письменно и устные, унитарные и федеративные, жёсткие и гибкие - что позволяет более глубоко раскрыть сущность конституционного строя. Сравнительный анализ данных типов конституций также отражён в статье. Основной целью исследования является формирование системных и всесторонних знаний об институте Конституции, наглядное выявление различий между её видами и подчёркивание её незаменимой роли в развитии общества с точки зрения юридической науки.

Ключевые слова: Конституция, права человека, власть, закон, управление, гражданин.

XANIM SADIROVA

*PhD student of the department "Political Science and sociology"
at Baku State University*

CONSTITUTION AND ITS CLASSIFICATION

The article provides a comprehensive analysis of the concept of the Constitution, its legal nature, reasons for the emergence and its central role in the political and legal system of the state. It scientifically explains the role of the Constitution in organizing state power, ensuring human and civil rights and freedoms, forming the rule-of-law-state, and regulating relations between the state and society. At the same time, the classification of constitutions according to various criteria-written and unwritten, unitary and federal, rigid and flexible is examined in detail, allowing for a deeper understanding of the constitutional system. A comparative analysis of these types of constitutions is also presented in the article.

Keywords: Constitution, human rights, power, law, governance, citizen.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 fevral 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Nazim İbadov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.